

Український центр вивчення історії Голокосту

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ

Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів
до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту

Київ
КІВЦ
2018

УДК 341.485
У45

*Видання стало можливим завдяки сприянню
та фінансовій підтримці Ради Європи в Україні*

Редакційна колегія:

*Анатолій Подольський
Світлана Осіпчук*

Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 108 с.

ISBN 978-617-697-083-5

З 2008 року Український центр вивчення історії Голокосту щорічно 27 січня у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту проводить круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», до участі в якому запрошує науковців, викладачів та студентів, представників урядових і неурядових організацій та міжнародних інституцій, а також представників дипломатичних місій та ЗМІ. У цьому виданні зібрано доповіді, виголошені на IX і X круглих столах у 2016 і 2017 рр., за трьома основними напрямками дискусій: наукове дослідження історії Голокосту в Україні, викладання цієї проблематики та пам'ять про Голокост й інші геноциди в Україні та в європейському контексті.

ISBN 978-617-697-083-5

© Автори, 2018
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2018

ЗМІСТ

Переднє слово	5
---------------------	---

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ІНТЕГРУВАННЯ В ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

<i>Гелінада Грінченко.</i> Усні історії про Голокост в Україні та особливості їх інтерпретацій (із досвіду використання в навчальних курсах відеоінтерв'ю з історії Голокосту)	10
<i>Артем Харченко, Олексій Чеботарьов.</i> Чи існують студії про геноциди в Україні?: думки вголос	19
<i>Михайло Тяглий.</i> «Циганське питання» в ідеології та практиці українського націоналістичного руху під час Другої світової війни	30
<i>Андрій Усач.</i> Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження	41

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

<i>Євген Мороз.</i> Пошукова робота як один із методів викладання історії Голокосту (на прикладі учнівської діяльності за темою «Праведники народів світу на Миколаївщині»)	50
<i>Віталій Бобров.</i> Перспективи розвитку освітніх заходів для вчителів: на прикладі аналізу форм оцінювання деяких проектів Українського центру вивчення історії Голокосту	55
<i>Анна Сизова.</i> Викладання історії Голокосту в середній школі: проблеми та можливі шляхи їх вирішення	61

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ
ТА ІНШІ ГЕНОЦИДИ В УКРАЇНІ. ПРОБЛЕМА ВКЛЮЧЕННЯ
В НАЦІОНАЛЬНУ МОДЕЛЬ ПАМ'ЯТІ

<i>Петро Долганов.</i> Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків (на прикладі нормативно-правових актів 2015 р.).....	68
<i>Тетяна Пастушенко.</i> Пам'ять про жертви Голокосту та нові традиції відзначення Дня Перемоги в Україні	75
<i>Георгій Касьянов.</i> Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна	86
Відомості про авторів	106

«ЦИГАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ІДЕОЛОГІЇ
ТА ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО
РУХУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Останніми роками в історіографії Голокосту та у пов'язаному з цією проблематикою публічному просторі дедалі більше порушують та обговорюють питання реакції місцевого населення окупованих теренів України щодо переслідувань євреїв. Особливо це стосується сприйняття «єврейського питання» діями різних напрямів ОУН та згодом вояками УПА, їхніх думок та рішень про роль і місце єврейського населення та відповідних практичних кроків з реалізації цих уявлень. Такі дискусії, на відміну від аналогічних, що відбуваються в інших східноєвропейських країнах, поки що не можна назвати дуже інтенсивними, однак наявна на сьогодні тенденція демонструє їхню поступову активізацію. Разом з тим, якщо пригадати долю іншої групи жертв націонал-соціалістичного режиму, становище якої під час панування нацизму та зокрема окупації України було значною мірою подібним до становища євреїв, то стає очевидним, що стосовно ромської меншини такі питання є актуальними та вкрай малодослідженими. Це питання, на перший погляд, видається другорядним порівняно з вивченням намірів і дій головного виконавця екстермінаційних заходів, тобто нацистських каральних структур. Очевидно, що в контексті окупаційної політики і встановлення політичного управління на захоплених територіях саме німецькі й румунські каральні органи відповідальні за масове знищення мирних жителів та «особливе ставлення» до категорій населення, що їх вважали «расово» ворожими або потенційно небезпечними для «нового порядку». Водночас безперечним є факт, що хоч би які заходи стосовно ромів планувала і здійснювала окупаційна влада, вони далеко не завжди реалізовувалися у вакуумі, за участю в цьому процесі лише двох сторін: «виконавець» – «жертва». Позаяк не завжди і не скрізь окупаційна влада контролювала становище, залишалось багато ситуацій, коли певні дії стосовно переслідуваних груп населення вчиняли не лише окупанти, а й різні

колективні або індивідуальні актори, не пов'язані з формально владними структурами. Що ж до позиції з «ромського питання» колективних соціальних акторів, які діяли на українських землях у період окупації, то передусім необхідно звернути увагу на дії двох найвпливовіших сил – Організації українських націоналістів (ОУН) і згодом Української повстанської армії (УПА), з одного боку, і радянського партизанського руху, – з іншого. Отже, проаналізуємо, чи посідало «циганське питання» якесь помітне місце в їхніх ідеологічних настановах та воєнно-політичній практиці, і, якщо так, то чи сприяли вони виживанню ромів, яких нацистський окупаційний режим піддавав переслідуванням і знищенню.

Розглянемо спочатку ідеологічну та політико-пропагандистську площину сприйняття «циганського питання» ОУН і УПА. Щодо першої, то можна помітити, що у візіях майбутнього устрою Української держави серед ідеологів та практиків українського націоналізму «циганське питання» не посідало помітного місця, аж допоки воно не починало межувати з уявленнями про порядок і соціальну впорядкованість суспільства. Іншими словами, етнічний вимір цього питання сам по собі не відігравав жодної ролі й не привертав уваги авторів українського проекту, якщо йшлося про ромів осілих, інтегрованих до соціальної структури суспільства. Інакше сприйняття викликали роми кочові – ті, що не відповідали критеріям корисних членів суспільства, начебто загрожуючи його порядку та стабільному устрою. Такі групи асоціювалися із тими, хто має злочинний характер та потребує контролю з боку державного апарату й усунення. Прикладом такого ставлення є проект «Пропозиції ОУН (А. Мельника) до структури і компетенції міністерств майбутньої Української держави», що був підготовлений не пізніше 22 червня 1941 р. До компетенції майбутнього Міністерства внутрішніх справ автор пропонував віднести «справу потульних циганів та людей без певних занять», яка межувала із «співпрацею в справі домів примусової праці та кольоній для малолітніх злочинців»¹. Такий підхід свідчив про готовність зрівнювати в юридичній площині кочових ромів із кримінальними прошарками суспільства та застосовувати етнічний принцип ідентифікації замість

¹ ОУН в 1941 році. Документи: В 2 ч. Ч. 1 / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; Відп. ред. С. Кульчицький. – Київ, 2006. – Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 233.

соціального під час розв'язання проблем, пов'язаних зі злочинністю. Зрозуміло, що всі численні табори кочових ромів у такому разі потрапляли до категорії колективного злочинця. Такий самий підхід до розв'язання проблем запобігання злочинності демонструє «Загальна інструкція Служби безпеки ОУН (С. Бандери)», що з'явилася орієнтовно у 1941 р.: для успішного проведення облав службовцям міліції рекомендували ретельно вивчити територію, на якій відбувалася облава, та, зокрема, «знати... ті місця, де відбувається нелегальна продаж горілки, ті доми, де ночують цигани, волоцюги і т. д., будинки політично підозрілих осіб... і т. д.»².

Хоча і не настільки помітне, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді часів війни. У пропагандистській літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з тих груп, що їх вважали шкідливими, зайвими або такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволоч»³. У серпні 1943 р. у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволочі – т. з. “червоних партизан”»⁴. У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва⁵ наведено звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся від початку 1944 р., яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очима тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жиди, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцюють вони грушки на вербі, “все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку”»⁶.

² ОУН в 1941 році. Документи: В 2 ч. Ч. 1. – С. 593.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 370, арк. 3 зв.

⁴ *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 366 (з посиланням на Центральний державний архів органів вищої влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 25–26).

⁵ Віктор Юрїв – псевдо члена Проводу ОУН, заступника Голови генерального секретаріату УГВР і підполковника-політвиховника УПА Осипа Дяківа-«Горнового».

⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17. – Київ; Торонто, 2011. – С. 183.

Якою мірою таке ставлення до ромів не лише поширювалося на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, а й визначало повсякденні дії стосовно них? Дослідник Н. Бессонов наводить відповідні приклади з численних інтерв'ю з ромами, які пережили переслідування. Він порівнює віддзеркалення в історичній пам'яті ромів образів українських націоналістів і радянських партизанів: «Якщо радянські партизани сприймалися як брати і навіть серед окупантів роми згадують “добрих німців”, то для бандерівців не залишилося жодного доброго слова... Бандерівці для ромів – це бандити, які знищували мирне населення, тобто поляків, євреїв, росіян і, звичайно ж, кочові табори. Про випадки, коли справа обмежилася насильством, образами і побоями, колишні кочівники згадують як про велике везіння»⁷. Н. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 р. циганознавцем Єжі Фицовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині⁸.

Згідно зі свідченнями ромів, які зібрави Є. Фицовський, Н. Бессонов, а також українських ромів, записаними Інститутом візуальної історії Фонду Шоа (USC Shoah Foundation Institute), та інших джерел, пік гонінь на ромів з боку українських націоналістів припадає на 1943 р., передусім у Волинській області, де УПА почала партизанські дії проти німецьких і радянських сил і, водночас, етнічну чистку місцевого польського населення. Розповідаючи про антипольські та антиєврейські заходи УПА, колишній вояк УПА згадував про те, що восени 1943 р. націоналісти під проводом А. Шкитак вчинили напад на ромський хутір, що був розташований поблизу сіл Плоске та Галовка на Старосамбірщині. «Оунівці на куски порубали всіх циган, яких їм вдалося захопити», – свідчив він⁹.

Чому в такій ситуації роми стали об'єктом переслідування з боку українських націоналістів? Відповідь на це запитання лежить у площині сприйняття ромів вояками українського повстанського руху. Поряд зі згаданим вище ідеологічно-пропагандистським

⁷ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2. – С. 17–52. – С. 49.

⁸ Там само. – С. 49–50 (Н. Бессонов посилається на: *Ficowski J. Cyganie Polscy. – Warszawa, 1953. – S. 219–223*).

⁹ Yad Vashem Archives, O. 32, file 112, page 13 (Заява Я. І. Шпиталя від 31 січня 1964 р.).

поглядом на ромів як іноетнічну складову, яка заважала створенню однорідного українського простору та розбудові державності на цій основі, ще одною причиною було, найпевніше, те, що в той час, у 1943 р., багато ромів шукали та вже знайшли порятунку у радянських партизанських загонах. У внутрішній документації українських повстанських формувань є багато підтверджень, що серед вояків на протилежному боці фігурували чимало ромів. Наприклад, у нарисі Володимира Макара «Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу» (компіляції звідомлень політичної референтури Служби безпеки (далі – СБ) ОУН і інформативно-розвідчої служби УПА на Волині й Поліссі), датованому кінцем травня або початком червня 1943 р., зазначено, що «...більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувало всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ...Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл та мобілізованими насильно селянами»¹⁰.

Подальші згадки про перебування ромів у лавах противника можна знайти в численних звітах, поданих різними загонами УПА, підрозділами СБ ОУН, політичними відділами ОУН. Розглянемо кілька фрагментів із цих документів.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок серпня 1943 р.	Звіт суспільно-політичного референта округи про ситуацію в терені «Болото» (Пінська округа)	[...] Національний склад червоних партизанів дуже різний. Там є кацапи, цигані, поляки, білорусіни, узбеки, є й українці, переважно зі східних областей та бувші комуністичні активісти. Найбільші їхні подвиги – це зриви залізниць, ліквідація українського самостійницького елемента, грабіж населення, насильство...	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 256 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 128, арк. 3–4)

¹⁰ Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 3-тя. Спомини учасників / Ред. С. Штендера. – Торонто, 1984. – С. 16.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок вересня 1943 р.	Огляд суспільно-політичних подій, складений провідником Луцької округи. Суспільно-політичний огляд Луцької округи	12.8 у Рокишенському районі, в околицях сіл Богущівка, Приліссі (Прилісне), Колонія Емілін появилися большевицькі парашутисти. Тієї самої ночі зірвали залізницю... Червоні партизани насильно переводять мобілізацію в північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т. п. збиранина.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 98 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 6–10)
15 жовтня 1943 р.	Звіт з діяльності Служби безпеки за час від 15/9 до 15/10 1943 р.	Розділ 3. Сила ворогів та їх тактика в поборюванні нашого руху. [...] В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ; Торонто, 1999. – С. 309 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5)
3 грудня 1943 р.	Звіт політичного референта надрайону про організаційну діяльність [Рівненський] надрайон 3/3	Червоні. Партизанка діє в Олександрійському районі: с. Метків, Рубне і С[уськ]. У склад входять: комуністи, українці (місцеве населення), ляхи, жиди та цигані. Завдання – як найбільше знищити наших людей. До поляків ставляться прихильно. Ведуть пропаганду про скорий прихід більшовиків.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 693 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)
Грудень 1943 р.	Хроніка про діяльність ОУНівських боївок на Столінщині ВО «Заграва», Столінщина	№ 50. В с. Березичі зібрались цигані, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і виїжджають на села грабити.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – Київ; Торонто, 2010. – С. 456 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)

На основі цих звітів можна припустити, що загалом негативний усталений погляд українських повстанців на ромів як на небажа-

ний елемент під час активних воєнних дій ускладнювався ще й фактом присутності ромів у лавах їхніх супротивників. У цьому, зокрема, полягало трагічне замкнуте коло становища та стратегій порятунку ромів у ті часи: шукати захисту в лавах націоналістичної партизанки вони не могли через прагнення останньої до гомогенізації етнічного простору, а тому йшли до радянських партизанів – і, перебуваючи у загонах останніх, дедалі більше асоціювалися в очах українських націоналістів із ворогами їхньої справи. Відомі лише поодинокі винятки. Наприклад, на території запілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше – близько 50 осіб. Автор звіту змалював ситуацію нейтральних стосунків повстанського руху та ромів: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам “аби жити”»¹¹.

На додаток зазначимо, що, розглядаючи це питання, варто враховувати не лише ідеологічно-політичні настанови та міркування воєнного часу, а й традиційно сформовані упродовж останніх століть та успадковані в руслі традиційної культури стереотипні уявлення про ромів, які побутували всередині націоналістичного середовища. Відомо, що будь-які стереотипи, що існують у представників однієї групи щодо представників іншої, під час стабільного та мирного співіснування не впливають принципово на взаємні відносини, залишаючись лише латентними уявленнями. Однак за умов екстремі ті забобони, які зазвичай сплять, можуть активізуватися та вплинути негативно на динаміку взаємовідносин між групами та індивідами, що їх представляють, додатково сприяючи ескалації насильства.

В українському фольклорі та літературі XIX – першої третини XX ст. є багато прикладів різного зображення циган. Окремих досліджень про колективні уявлення про ромів в українському культурному просторі немає, але охарактеризуємо деякі доступні нам

¹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 188. Див. також: *Стародубець Г. М.* Міжнаціональні відносини в рамках повстанського запілля в 1943 році // *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів (Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.): Збірник наукових праць.* – Дніпропетровськ, 2010. – С. 284 (з посиланням на: Державний архів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 2, спр. 39, арк. 136–144).

фрагменти, що належать саме представникам українського націоналістичного руху. Таких свідчень небагато, але все ж таки інколи трапляються у спогадах колишніх вояків ОУН та УПА. Вкрай колоритне та інформативне свідчення залишив колишній вояк УПА Іван Лико, який у спогадах «На грані мрії і дійсності» описував, зокрема, як він раптом усвідомив, що родина, яка приймала його за вечерю у своїй хаті у галицькому селі, – циганська:

«Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину. Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани – то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним дивуванням. ...Мати подала перекуску – ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону. Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка “росте мені в роті”. Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що щойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на “вихід із ситуації”. ...На моє щастя, я побачив Бурого, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закомунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом»¹².

Цей уривок, зокрема, демонструє, що уявлення автора поділяло суспільство, до якого він належав. Окремий невеличкий підрозділ присвятив циганам у своїх спогадах «На грані двох світів» колишній учасник визвольного руху Микола Терепенко. Він також описує, як із товаришами завітав до хати циганської родини у Словаччині, і їх запросили до вечері:

«Я дивлюся, вона (ромська господиня. – М. Т.) відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). ...Всі взялися за спільний омолот.

¹² Літопис УПА. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – Торонто, 2002. – С. 178.

Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже “Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, – говорить вона, – бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо падлину, а це неправда. Ось дивіться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда.., воно цілком добре”. Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути. По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставили, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв. ...Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться “революція” в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні»¹³.

Звісно, не можна проводити пряму лінію між описаними вище забобонами, що побутували у колективній свідомості, та випадками переслідувань ромів українськими націоналістами. Реальність була набагато складнішою. У цих фрагментах не йдеться про вороже ставлення вояків УПА до тих, у чиїх оселях вони гостювали. Однак треба звернути увагу, що у цих випадках ідеться про ромів осілих, які були невід'ємною частиною тогочасного сільського простору. Що ж до кочових, то в очах лісових вояків вони являли собою іншу картину. Отже, тогочасна тенденція до негативного сприйняття ромів не могла не вплинути на практичні кроки щодо них у реальній ситуації, коли воїни УПА зустрічалися з таборами ромів-кочівників на лісових стежках. Уже згадано про те, що українські націоналісти знали про широку участь ромів у радянській партизанці. До цього слід додати ще одне важливе уявлення, яким керувалося будь-яке воєнізоване формування щодо кочових ромів під час війни, а саме – переконаність у нібито шпигунських здібностях або завданнях табору. Звісно, всі ці обставини наштовхували у багатьох випадках націоналістичних партизанів на фізичну розправу з ромами.

¹³ Літопис УПА. – Т. 37: Микола Терепенко. На грані двох світів (спогади). – С. 509.

Певна річ, дізнатися із джерел ОУН та УПА про такі випадки неможливо. Як виняток, можна навести такий приклад. Той самий Іван Лико у своїх мемуарах згадує, що 1946 р. районний провідник на псевдо «Чорнота» переконував його у необхідності ліквідувати циганську родину з шести осіб у одному з сіл Галичини через те, що один з членів родини нібито був «донощиком». І. Лико відмовився, а наступного дня дізнався, що всю родину за наказом «Чорноти» таки було вбито¹⁴. Про те, що роми поряд з іншими «іншородцями» підлягали знищенню СБ ОУН, свідчив на допиті у 1944 р. І. Яворський, який був комендантом СБ Млинівського району Рівненщини¹⁵. Ще один епізод, який ілюструє логіку вбивств ромів службовцями СБ ОУН. Колишній комендант підрайону № 67 (на Волині) Л. Є. Кульчинський на псевдо «Явір» свідчив у 1944 р. радянським органам, що на його території (село Новомалин біля Острога) у серпні 1943 р. з'явилася група циган. Він надав їм хату, ділянку землі та насіння для хазяйнування, але у жовтні приїхала з центру району група вояків з СБ ОУН і вбила тих ромів. Явір написав про це комендантові району й отримав відповідь, що цигані були вбиті «як ненадійні елементи»¹⁶.

Підсумовуючи, зазначимо: спроби вивчити долю ромів на територіях окупованої України, як і деінде, не можуть обмежуватися дослідженням лише намірів і вчинків німецької або румунської окупаційної влади. Позаяк ці події не відбувалися у вакуумі, неромське місцеве населення відіграло значну – а подекуди і вирішальну – роль у цих подіях. Однак, розглядаючи цей важливий при вивченні будь-якого геноцидного явища аспект, треба брати до уваги як розмаїття груп і прошарків суспільства, що їх ми узагальнюємо під

¹⁴ Там само. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – С. 214–215. Показово, що під час XXVII пленарного засідання Видавничого комітету «Літопису УПА» (червень 2003 р.) Іванові Лико дорікали та те, що він у своїх спогадах подав сюжети про циган та інші події «без потреби», на що автор відповів, що «він писав тільки правду. У нас водиться, що у всіх спогадах описується про повстанців, як самих святих людей, а в дійсності воно не завжди так було». Це свідчить про намагання застосувати селективний принцип саморепрезентації принаймні з боку частини діаспори. Див.: Там само. – Т. 42. – Торонто, 2003. – С. 443.

¹⁵ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: В 2 т. – Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – Москва, 2012. – С. 174.

¹⁶ Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. № 897, арк. 22.

категорією «місцеве населення», так і багато чинників, якими кожен із них керувався, коли стикався із «циганським питанням» у будь-який конкретний час окупаційної реальності. Одну групу цих чинників можна віднести до ідеологічних, іншу – до соціальних, третю умовно назвемо «фольклорно-побутовою», адже вона коренилася у поширених народних уявленнях про ромів. Аналіз тієї невеликої частини ідеології та пропаганди українських націоналістів, що стосувалися ромів, свідчить, що «циганське питання» не посідало у них якогось помітного місця, – однак відіграло важливу роль тоді, коли починало суперечити їхнім уявленням про майбутній соціальний устрій і порядок, який, начебто, ставили під загрозу поряд з іншими злочинцями кочові роми. До цього слід додати уявлення про небезпеку, яку нібито становили кочові роми для націоналістичних партизанських загонів, а також спроби ромів знайти прихисток у лавах радянських партизанів. Ситуація ускладнювалася поширеними на рівні фольклорно-побутової культури уявленнями, які аж ніяк не сприяли прихильному ставленню до таборів. Усе це зумовлювало застосування насильства з боку націоналістичних загонів передусім до кочових груп ромів, але у деяких випадках – і до осілих ромів, мешканців сіл, із простої причини – вони були «циганами», а отже, очима комбатантів – теж потенційним джерелом небезпеки і носіями тих «небажаних» якостей, яких слід було позбутися.